

Alkotmányozás és kodifikálás

A JOGALKOTÁS MINT TÁRSADALOMTERVEZÉS?

„A jogász a társadalom mérnöke”, olvastam valahol néhai, ám máig nagytiszteletű Kuncz Ödön, a kereskedelmi jog professzora egyik írásában, és akkor döbbsentem rá igazán a jogászra, s különösen a jogtanári hivatással együtt járó felelősségre. Ez a „társadalmi mérnökség” ugyanis kétféle értelemben is megközelíthető. Az egyik értelemben a jogászok megkonstruálják a jogállamként elgondolt állam egészének szerkezetét, szervezeti rendszerét, a hatalmi ágak megosztását, ezek egymáshoz való viszonyát és működését. Ez hagyományosan a közjog területe, különösen az alkotmányjogé, melynek alapvető társadalmi rendeltetése a törvényhozás (normaalkotás), a végrehajtás (kormányzat, közigazgatás) és az igazságszolgáltatás, valamint ezek kapcsolódó intézményeinek létrehozása és a társadalom javára történő működtetése. A másik értelemben azonban a jogászok az egyes emberek közötti konkrét életviszonyokat konstruálják meg, amennyiben azokra is normákat alkotnak, és e normák közvetítésével igyekeznek megelőzni, illetve kiküszöbölni a magánszféra konfliktusait, zavarait. Az életviszonyok normatív szabályozásának szükségképpen igényt kell támasztania valamilyen értelemben az igazságosságra annak érdekében, hogy azt minden egyes érintett érvényesként fogadja el, s hogy ennek – ti. a közösen osztott igazságosságnak a – szellemében egymással megbékéljenek.

A „társadalmi mérnökség” mindkét értelmében a következő kérdés tekinthető a legfontosabbnak: Milyen értékrendhez igazodva, mely alapértékek mentén kell a jogászoknak megalkotniuk a közjogi és a magánjogi normák rendszerét, s egészében magát a jogrendet? Az állam és a jog eddigi története során – de különösen a felvilágosodás kora óta – mindig egy kigondolt és uralkodóvá vált értékrend szolgálatába szegődött, majd azzal együtt eltorzult, kudarcot vallott; a legjobb esetben is tökéletlennek bizonyult. A 20. századi ideológiák alapján tudományos racionalitással kiépített „ész államai” pedig egyenesen totális diktatúrákba, emberi és társadalmi tragédiákba torkolltak. A totalitarizmus történelmi tapasztalatainak köszönhetően napjainkban, a 21. században az is kérdésessé vált, hogy kell-e, lehet-e egyáltalán értékválasztásról és értéktartalomról beszélni a jog vonatkozásában. Netán van, avagy végre szükséges volna hogy legyen a jognak magának saját értékrendje, leszűrve és absztrahálva minden eddigi jogrendből a jónak, emberségesnek, hasznosnak, etikusnak – azaz időtállóknak és maradandóknak – bizonyult, értékhordozó

normákat? Részletes kifejtés nélkül egyetértően kell itt idéznünk Zlinszky Jánost: „Állítom, vallom, hogy a jogállam értékhordozó kategória. Megvalósítása a társadalom érdekében nem tetszés kérdése, hanem szükségszerű. Alapvető értékei nem módosíthatók többségi akarattal, mert értékjellegük attól független.”^[1] Ugyanakkor egyetértek Zlinszky Jánossal abban is, hogy ez a tétel ma még nem magától értetődő, érvényességét sokan megkérdőjelezik, ezért két vonatkozásban is bizonyításra szorul. Egyrészt azért, mert a kommunista értékrendszer, amit ránk kényszerítettek, totálisan összeomlott, ami után nehéz egy új értékrend új ígéreteiben hinni, másrészt azért is, mert az a kapitalista értékrendszer, amely most újra győztesnek hiszi magát, már a kommunizmus előtti időktől kezdve – és azóta egyfolytában – hanyatlik, globális megvalósulása olyan természeti és társadalmi következményekkel jár, ami elfogadhatatlanná és fenntarthatatlanná teszi. A jogállam értéktartalmának bizonyítását különösen megnehezíti a fenntarthatatlan fejlődésről a fenntartható fejlődésre való átállás, azaz egy jogtól és politikától független átfogó értékrendszer-változás kényszere. Ez a változás ráadásul magát az értékhordozó kategóriaként felfogott jogállam meghatározását is érinti.^[2] De ha bizonyítottan vesszük is a jogállam értéktartalmát, adottnak vesszük is egy értékrend és azon belül a jogrendet meghatározó alapértékek helyes megválasztását és létezését, még további súlyos kérdésekkel kell szembe néznünk: a „társadalom mérnökeinek” vajon az adott értékrenden és a jogrend helyesen megválasztott alapértékeinek összefüggésén belül milyen államszerkezetet, milyen gazdasági- és szociális rendet, milyen konkrét jogi megoldásokat kell választaniuk és alkalmazniuk, miért éppen azt és nem más, és hogyan felelnek azért, ha a választott konstrukció összeomlik, működésképtelenné válik, vagy csak súlyos zavarokkal, anyagi és emberi áldozatokkal működik? Ezek az alapvető kérdések természetesen számtalan további kérdést vetnek fel, amelyek a teljesség igénye nélkül a következőképpen foglalhatók össze:

- a) Be kell-e vonni és ha igen, milyen mértékben és módon más hivatásrendeket, sőt magát az egész társadalmat önmaga jogi megkonstruálásába?
- b) Melyek azok a közérdekű és magánérdekű életviszonyok, ahol nélkülözhetetlen a jog, és hol felesleges, mely életviszonyokban kártékony, mert alkalmatlan eszköz?
- c) Mi legyen a viszonya másfajta normákhoz, illetve szabályszerűségekhez, különös tekintettel a vallási és etikai normákra, a természeti (fizikai, kémiai, biológiai, genetikai), a közgazdasági (piaci) és a technikai-technológiai törvényszerűségekre?

[1] Zlinszky János: *Az Alkotmány értéktartalma és a mai politika*. Budapest, 2005, Szent István Társulat, 4.o.

[2] Vö. Petrétai József: Fenntartható jogállam. In *Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam*. Budapest, 2005, Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány kiadványa, 10–29. o.

Ezekre a kérdésekre máig nincsenek sem általánosan elfogadott, sem végleges válaszok, és valószínűleg soha nem is lesznek. Az újra feltett régi kérdésekre mindig új válaszokat, az új problémákra mindig új megoldásokat kell keresni és találni. Éppen ezért minden újabb kísérlet a válaszkeresésre a jogtudomány és az egész jogászság legnemesebb hivatása és egyben kötelessége is. A jogalkotás nagy nekilendülései, az alkotmányozás és egy-egy jogterület kodifikálása, az újraszabályozás aktuális problémái, egészüket és részleteiket tekintve is tömegesen kényszerítik ki a válaszkeresést a „társadalom mérnökei” által megfogalmazott alapvető kérdésekre. Azonban a válaszok, illetve problémamegoldások keresése során mindenképp azt kell alaposan megfontolni, hogy ebben az általános értékválsággal küzdő „átmeneti” korban – még ha a történelemben minden jelenkor átmeneti is – mi teszi indokolttá a jogrendszer egészét alapvetően meghatározó jogalkotást, azaz szabad-e és kell-e alkotmányozni, illetve kodifikálni. Jelen tanulmányban csak ezt a kérdést érintem az Alkotmány és a Polgári Törvénykönyv vonatkozásában, különös tekintettel arra, hogy mindkettő újrakodifikálás előtt áll.

KELL-E ALKOTMÁNYOZNI, ÉS HA IGEN, MIÉRT NEM?

1989. október 23. óta, tekintettel köztársasági alkotmányunk „ideiglenes” jellegére, újra és újra felvetődött az alkotmányozás ötlete. Természetesen az alkotmányozás szükségessége mellett állásfoglalások megjelentek már az előtt is, hogy a Polgári Törvénykönyv kodifikációs munkálatai elkezdődtek, és ilyen felvetések várhatóak az új Ptk.-javaslat (2006. december 31-i normaszöveg) megszületése után is. Bár magától értetődő, de mégis hangsúlyozni kell, hogy a két kiemelkedően fontos jogalkotási folyamat nyilvánvalóan szorosan összefügg: az Alkotmány, jogrend megalapozó szerepéből következően, döntő mértékben meghatározza az új Polgári Törvénykönyv lényegi tartalmát, különösen annak értékrendjét és szellemét. Ha pedig felmerül egy új alkotmány megalkotásának gondolata, sőt elkészül annak szövegtervezete is, akkor célszerű volna megvárni az új alkotmány elfogadását, és csak azután folytatni a Ptk. kodifikációját. Végül is az Alkotmány keretét szab a jogrendszer egészének, azon belül a közjognak és a magánjognak, a kettő viszonyának, így a „magánjog alkotmányának” is nevezhető Polgári Törvénykönyvnek is.

Ezen a ponton természetesen nem bocsátkozunk az alkotmányozás részleteinek a kifejtésébe, csupán egyetértésünket fejezzük ki azokkal, akik szerint az alkotmányozás jelenleg nem időszerű, tehát nincs is rá szükség. Vagy ahogyan azt számosan megfogalmazták: nincs alkotmányozási kényszer. Elegendő itt az alkotmányozás világszerte elismert és méltán híressé vált nagy történelmi fordulópontjaira – a francia forradalomra, az amerikai függetlenségi háborúra vagy az I. és II. világháború utáni rendkívüli helyzetre, valamint az első magyar írott Alkotmány 1949-es oktrojálására, 1989-es módosításaira és érvényben tartására – utalni ahhoz, hogy megállapíthassuk: az alkotmányozás akkor válik szükségessé, ha történelmileg időszerű. E történelmi időszerűség mindig sorsfordító időszakot jelöl: a múlt elutasítását, a felhalmozódott és kiérlelt új értékek rögzítését és azokra egy új társadalom, egy új államforma építését, berendezését. 1989-hez képest

voltak és vannak kisebb-nagyobb fordulatok, irány- és hangsúlyváltozások, az el-
telt majd két másfél évtized alatt azonban olyan új értékrend és eszmerendszer
nem fejlődött ki, amellyel a rendszerváltó értékeket le kellene cserélni.

A fenntartható fejlődés jövőbeni értékrendje ma még csak körvonalazódik,^[3] és
olyan új társadalom- és államszerkezet igénye sem merült fel, amit új alkotmányban
kellene rögzíteni. Az alkotmányozást ellenző alkotmányjogászokkal egyetértek ab-
ban is, hogy az Alkotmány több, mint annak betű szerinti szövege. Az 1989-es Alkot-
mány ma már az Alkotmánybíróság és a jogtudomány által kifejtett és értelmezett
Alkotmányként létezik sok-sok ezer oldalt kitevő tudományos igényű művekben
és mindabban, amit ebből átvett a politikai élet, a törvényhozás és a jogalkalma-
zás gyakorlata, ami „élő joggá” vált. Összességében tehát a tág értelemben fel-
fogott „élő” magyar alkotmány értékrendje, az alapvető szabadságok, az emberi
és állampolgári jogok szellemisége, demokratikus jogállamunk berendezkedése
egyaránt megfelel az Európai Unió követelményeinek, az emberi jogok nemzetkö-
zi értékrendjének és szellemének is. A hatályos magyar alkotmány tehát egyértel-
műen alkalmas arra, hogy keretet szabjon a magánjog átfogó kódexe, a új Polgári
Törvénykönyv megalkotása számára.

Ha pedig az új Polgári Törvénykönyv megszületését követően esetleg újból
felmerül az alkotmányozás igénye, akkor a szabályok tartalmát tekintve nem le-
het merőben más, teljesen eltérő a jelenlegitől. Ekkor már a cél legfeljebb csak az
lehet, hogy pontosítsák az alkotmány szerkezetét és szövegét a belső koherencia
megteremtése érdekében, s hogy összhangba hozzák az Európai Unióról szóló
szerződéssel,^[4] ha az végre hatályba lép. Ha egy ilyen szűkített értelmű alkotmá-
nyozásra mégis sor kerülne, akkor az addigra elkészült új PTK., feltéve hogy kiváló
minőségben készül majd el, visszahathat az alkotmányozás folyamatára. Ugyan-
úgy, ahogyan a most hatályos Polgári Törvénykönyvünk is nem kis mértékben
hatott az 1989-es Alkotmány szövegére, majd annak az Alkotmánybíróság általi
értelmezésére is. Ezt az állítást történelmi tények támasztják alá a magyar jogfej-
lődésben. A magyar Polgári Törvénykönyv megalkotói, a keletkezés helyzetétől és
időpontjától (1959) függetlenül, a klasszikus európai és az ugyancsak klasszikus
magyar magánjog számtalan fontos értékét foglalták e kódexbe, és ezáltal kétezer
évre visszatekintő tradicionális jogelveket és jogintézményeket mentettek át a szo-
cializmus utáni időkre. A Ptk. korabeli kodifikátorai, a Szladits-iskola művelt jogá-
szai ezzel múlthatatlan érdemeket szereztek a magyar magánjog és jogtudomány
történetében, sőt a magánjog társadalmi-gazdasági rendet szabályozó szerepére
tekintettel talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar történelemben is. Az ember
feltétlen és általános jogképességét, minden ember törvény előtti egyenlőségét,
személyiségi jogait, ezek között személyes szabadságát és emberi méltóságát,
becsületét és jó hírnevét, tulajdonát és szerződési szabadságát – még ha csak
a háztáji és kisegítő, majd a második gazdaság szűkre szabott keretei között is – a

[3] Bándi Gyula: Fenntartható fejlődés és környezethez való jog. In *Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam*. 100-127. o.

[4] Lisszaboni Szerződés, 2007:CLXVIII. tv.

Polgári Törvénykönyv tartotta életben. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a polgárok alapvető szabadságait és emberi jogait a Polgári Törvénykönyvnek köszönhetően tanulhattuk, taníthattuk és alkalmazhattuk a mindennapi életben és a joggyakorlatban is. Néhai professzoraim Eörsi Gyula, Világhy Miklós, Asztalos László a Polgári Jogi Tudományos Diákkör intim szférájának bizalomteljes légkörében azt tanították nekünk, hogy az európainak nevezett legújabb kori civilizációban egy ország civilizáltságának fokmérője polgári törvénykönyvének a létezése és színvonala. Ilyen értelemben büszkén vallották, hogy Magyarország az európai civilizáció része, mivel „szocialistának” nevezett polgári törvénykönyve megfelel a római magánjogra épülő nyugat-európai polgári törvénykönyvek színvonalának. Ha igaz az, hogy polgári társadalmakban az emberek mindennapi életviszonyainak két legfontosabb területét, egyfelől a személyi és családi viszonyokat, másfelől a vagyoni-gazdasági viszonyokat döntő mértékben a polgári jog szabályozza, akkor a Ptk. színvonala mindenkor az adott, polgárinak nevezett társadalom civilizáltságának fokmérője marad, s civilizációs mérceként és hatóerőként mindenkor döntő befolyást fog gyakorolni az Alkotmány értékrendjére és szellemére is, különös tekintettel a polgárok alapvető személyi és vagyoni jogaira, szabadságára. Ezért, szemben az alkotmányozással kapcsolatos kérdésre adott válaszukkal, mely szerint most nem kell alkotmányozni, könnyebb ezzel ellentétes választ adni a polgári jogi kodifikáció kérdésére.

KELL-E KODIFIKÁLNI, ÉS HA NEM, MIÉRT IGEN?

Az új Ptk. koncepciója és tematikája az átfogó reform indokoltságának bizonyítására számos érvet sorol fel.^[5] Ezek közül a két legfontosabb érvnek a Ptk. születési ideje, illetve a rendszerváltozást követő nagyszámú módosítása tekinthetők. A Ptk. koncepciója 1953 és 1959 között körvonalazódott, a szocialista társadalmi tulajdon és a tervgazdaság intézményesítésének legszigorúbb éveiben. A keletkezés történelmi helyzetének, a pártállam politikai diktatúrájának és indoktrinációjának köszönhetően az életviszonyok magánjogi szabályozásának, a „szocialista” jelzővel mintegy megbélyegezve, éppen a személyiségvédelem, a tulajdonjog és a szerződési szabadság területén kellett elviselnie a politikai-ideológiai beavatkozás következményeit. Az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetése és az áruviszonyok – későbbi elnevezéssel az ún. „piaci szocializmus” – térnyerése nagymértékben csökkentette, enyhítette e következmények negatív hatásait. A Kádár-korszak – tévesen – szocialista piacgazdaságnak is nevezett szakaszának fejleményeit és további, például személyiségvédelmi követelményeit az 1977-es Ptk.-novella beépítette a Ptk.-ba. Ennek és a polgári jogra egyébként is jellemző magas szintű absztrakciónak, a magánjogi jogelveknek és generálklauzuláknak köszönhetően a

[5] A Polgári Törvénykönyv kodifikációjának problémájához lásd 1003/2003. (I. 25.) Korm.hat. Magyar Közlöny, 2003/8. A/1/1.; Vékás Lajos: Indító tézisek a polgári jog átfogó reformjához. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 1999/2. 3-6. o.

Ptk. alkalmas volt a rendszerváltás folyamatának jogi értelmezésére, vagyis a társadalmi-politikai változások befogadására, jogdogmatikai feldolgozására és törvényes keretek között tartására is. Mindezek ellenére, s ez jogos felvetés, önmagában már az a tény is indokolja az újrakodifikálást, hogy a Ptk.-t 1990 óta több mint fél százszor kellett módosítani. Itt tehát nem csupán arról van szó, hogy a polgári jogban még megmaradt szocialista jellegű dogmatikai megoldásokat, terminus technicusokat és szabályokat kellett kiiktatni a Ptk.-ból, hanem a gyorsan változó gazdasági környezet új követelményeit is fel kellett tudományosan dolgozni és be kellett illeszteni a törvény szövegébe, illetve kompozíciójába. A módosítások számát indokolta az európai uniós jogharmonizáció folyamata is. Ráadásul a módosítások, kiegészítések jelentős része improvizáció, esetlegesség volt, pillanatnyi szükségletet elégített csupán ki, anélkül hogy az egészben gondolkodott volna és szervesen illeszkedett volna a törvény szerkezetébe. Ehhez a problémához járul az is, hogy számos olyan nagy horderejű, korszerű, a 21. század követelményeit megfogalmazó törvényünk született, amelynek viszont még nincs nyoma a Ptk.-ban. Itt elsősorban egyfelől a szociális biztonsághoz, az esélyegyenlőséghez, az egyenlő bánásmódhoz való alapvető emberi jogokat kiteljesítő törvényekre gondolok, másfelől a környezet- és természetvédelem, általánosságban az élővilág védelme körébe eső törvényhozásra. Mindezeket együtt a fenntartható fejlődés társadalmi és természeti követelményeinek nevezhetjük, amelyekről a Ptk. még nemigen vesz tudomást. Miközben tehát azt mondhatjuk, hogy a francia Code Civil, az osztrák ABGB vagy a német BGB példáját követve a magyar Ptk. is alkalmas volna egy kisebb átfogó novellizálás eredményeként az új követelményekhez igazodásra, és tovább működhethetne, nagyon nyomós érvek szólnak az új Polgári Törvénykönyvnek megalkotása mellett is. Álláspontom szerint az újraszabályozás mellett szóló döntő érvet az általános kulturális értékválság, s ezzel összefüggésben egy átfogó, stabil értékrend határozott törvényi megfogalmazásának hiánya jelenti. A régi nagy kódexek hatályban tartásának alapvető indoka éppen az, hogy ezek – kodifikált értéktartalmuknak köszönhetően – maguk is alapvető értékké váltak, s mint ilyenek egyszerre szerves részei az adott nemzet kultúrájának, nemzeti identitásának, s értelemszerűen beletartoznak az összeurópai kulturális örökségbe is.

Az új magyar Polgári Törvénykönyv elsődleges feladatai tehát: az alkotmányos alapjogi értékrendnek a polgári jogba, a privát autonómia világába történő „le- vagy átfordítása”; a megújult, gazdagodott tartalmú magánjogi jogelveknek és jogintézményeknek a megszilárdítása; az egyenjogú – mellérendelt – felek (horizontális) viszonyaiban a szabadság határainak kijelölése; a személyi és vagyoni viszonyok statikájának és dinamikájának a biztosítása, mindezek szilárd szerkezetének, törvényes működési rendjének a kiépítése; összességében a maradandó jogi-kulturális értékek újrafogalmazása.

Ebben a komplex feladatban a legnagyobb kihívás tehát a 21. század új értékrendjének és követelményeinek ötvözése a hagyományos magánjogi értékrenddel. Ezért nem véletlen, hogy különös történelmi kerülőutak után ismét aktuálissá váltak a klasszikus magyar magánjog kiemelkedő alakjának, Meszlényi Artúrnak a magyar Ptk. IV. tervezetének (1916) szocializálásáról írott szavai: „Látom a kon-

túrjait egy új szociális magánjognak, amely az egyén szuverenitását csak addig a határig túri, amíg a köznek javára van, de elvonja tőle akár a termelés, akár a fogyasztás eszközeit abban a percben, amikor azokkal nyilvánvalóan a köz kárára él. Látom a dologi jognak és köztük a tulajdonnak is közkötelezettségekkel való megterhelését oly mértékben, méreteken, amelyek szinte a kisajátítással határosak. Mindez jönni fog, mert jönnie kell, de sem ma, sem holnap. Ezt megvívni nem a mi feladatunk, ezt megoldani a fiaink dolga. Olyan polgári törvénykönyv, amilyennek a mostaninak lennie kellene, még nem volt a világon: olyan emberséges, olyan kiegyenlítő, olyan méltányosságot, önmérséklést, szeretetet követelő. Az ellentéteket nem szítania, hanem enyhítenie kell, a szociális gondoskodás körét személyileg ki kell terjesztenie anélkül, hogy elvegye a birtokban levőktől azt, amit magukénak vallanak. Enyhén, megértően kell újítania, bele kell vinnie az emberek százezreibe azt a tudatot, hogy a jog nem arra való, hogy vegyen, hanem arra, hogy adjon.”^[6] Meszlényi Artúrnak mint a szociális magánjog apostolának – ha ma élne – az egyik szeme sírna, a másik nevetne. Sírna, ha látná, hogy csaknem egy évszázad elteltével alapvető gondolatai és javaslatai újra és még mindig aktuálisak. Örülne viszont annak, hogy a történelem ismét esélyt adott arra, hogy egy új minőségű, és nemcsak a múlt maradandó értékeit megőrző, törvénykönyv szülessen. Ebben az értelemben érvelek amellett, hogy bár a most hatályos Ptk. talán még évtizedekig is alkalmas lehetne a személyi és vagyoni viszonyok szabályozására, képes lenne szolgálni a jogalkalmazást, mégis van kodifikációs kényszer. Kodifikálni kell, hogy a megnyirbált, toldozott-foltozott, antagonisztikus történelmi korok igényeit kielégítő és azokat túlélő magyar Polgári Törvénykönyvből, annak romjain egy teljesen új minőségű, a hagyományos és az új értékrendet integrálni képes kódex születhessen.

Az újraszabályozási kényszer azonban nem garantál sem gyors, sem látványos sikert. A magántulajdon szociális kötöttségeinek (Sozialbindung des Eigentums), a verseny- és a szerződési szabadság jogi keretek között tartásának, a gyengébb fél védelmének, általánosítva a vagyoni és személyi státusbeli egyenlőtlenségek kiküszöbölésének eddigi – mintegy két évszázados – részsikerei és kudarcai nagyfokú óvatosságra intenek. Nemcsak hogy nem kötelező, de nem is szabad fenntartások nélkül hinni az újabban győztes ideológiáknak, kötelező viszont tanulni az eddigi tapasztalati úton szerzett ismeretéből. A régi hibákat tehát nem szabad újra elkövetni, ugyanakkor folytatandó hagyományként át kell venni mindazt, ami a magánjog szocializálása és etizálása terén eddig sikeresnek bizonyult. A kodifikációs paradoxon összefüggésében mindennekelőtt az emberi jogok és a jogrendszer egymáshoz való viszonyát kell megvizsgálnunk.

[6] Meszlényi Artúr: *A polgári törvénykönyv szocializálása*. Budapest, 1917, „Jogállam” Könyvtára, 5. o. E gondolatot egyetértően idézi Bíró György – Lenkócs Barnabás: *Általános tanok*. Miskolc, 2002, Novotni Kiadó, 86–87. o. Meszlényi munkásságának áttekintéséhez lásd Székely László: *Meszlényi szociális magánjoga*. *Jogállam*, 1996/1–2. 100–124. o.

EMBERI JOGOK: A JOGRENDSZER TALPRA ÁLLÍTÁSA?

Azok az érvek, amelyek egy teljesen új szemléletű és minőségű polgári törvénykönyv mellett szólnak, egyúttal felhozhatók az emberi jogok jogrendszerünkbe illesztése és dogmatikai kiteljesítése mellett is. A tőketulajdon szabadsága, amely a magántulajdon szabadságából mint absztrakt kategóriából fejlődött ki és pusztán létezése által képesnek látszik önmagát igazolni, immár több mint három évszázad tapasztalata szerint olyan súlyos társadalmi egyenlőtlenségeket és feszültségeket gerjesztett és gerjeszt, amelyek szélsőséges kiegyenlítő ideológiákat hívtak életre. A 20. században a fajgyűlöleten alapuló nemzetiszocializmus és az osztálygyűlöletre épülő kommunizmus egyaránt a totalitárius diktatúra eszközeként, saját céljai eléréséhez használta a jogot. Mondhatjuk, hogy a Montesquieu-féle hatalommegosztás elve és államszerkezete (közjoga) éppúgy csődöt mondott, mint a privát szféra szabadságát biztosítani és megvédeni képtelen magánjog. Az alapvető szabadságok és az emberi jogok fél évszázada folyamatosan erősödő hatása, követelménye, értékrendje és szelleme végső lényegét tekintve nem más, mint a szabadság és az egyenlőség helyes egyensúlyának megtalálására való törekvés. Szabadság nélkül az egyenlőség eddig csak kikényszerített, mindenkire ráerőszakolt módon, diktatórikus rendszerekben fenntartva létezett. Egyenlőség nélkül viszont a szabadság is eltorzul; kevesek vagyoni kiváltságából adódó szabadságával sokak függése, kiszolgáltatottsága, nyomora áll szemben. Úgy is mondhatnánk tehát, hogy a 20. század totalitárius diktatúráiban az önmagával és az emberrel szembe fordított, „feje tetejére” állított, eltorzult jogrendszer „talpára állításáról” van szó. Az emberi jogok újjáépítik, megszilárdítják a jogrendszer talapzatát, a jog eredeti rendeltetését és értéktartalmát. Tévedés volna persze azt hinni, hogy ez a folyamat már befejeződött vagy hogy a végéhez közeledik. Valójában, történelmi léptékek mérve éppen csak elkezdődött. Ráadásul, mint minden kísérlet, amely új értékrendben és arra épülő új jogrendszerben és társadalmi rendszerben, „jogállamban” gondolkodik, kezdetétől fogva, majd kifejlődésében is egyre több új kérdést is felvet. Ezek a kérdések pedig a nemzeti kereteken túl egyre nagyobb súllyal európai, sőt globális léptékben jelentkeznek és várnak megválaszolásra.

EMBERI JOGOK: A JOGRENDSZER FEJRE ÁLLÍTÁSA?

A szovjet típusú szocialista és vele a kétpólusú világrendszer összeomlásával az emberi jogi gondolkodás és jogalkotás új lendületet vett. Ez a lendület kiterjedt a „harmadik világ” számos országára is. Az új alkotmányjogi és jogállami intézményi megoldásokat egymástól veszik át és másolják a legkülönbözőbb fejlettségű és kultúrájú országok anélkül, hogy saját nemzeti hagyományaikra, gazdaságuk teljesítőképeségére, nemzeti jogrendszerük sajátosságaira tekintettel volnának. Nem véletlen tehát, hogy a világ számos pontján fenntartások fogalmazódnak meg, sőt ellenállás mutatkozik mind az egyes jogi megoldásokkal, mind a gyors tempóval, legfőképpen pedig a mechanikus másolással szemben. Ez az ellenállás jelent meg az Európai Unió alkotmányos szerződésének előkészítő folyamatában, a szerződés

lehetséges tartalmával kapcsolatban is. Az pedig egyenesen figyelemre méltó tény, hogy a gazdag és fejlett demokráciájú országokban felütötte a fejét az „emberi jogi szkepticizmus”, mivel sokan pusztán világalomra törekvő új politikai ideológiát látnak az ún. „emberi jogizmusban”. Az angolszász tradíciókra jellemző szabadabb jogi gondolkodás és jogalkalmazás a kényszerek, a korlátozás és az anarchia veszélyét látja az emberi jogi tárgyú jogalkotás terebélyesedésében. Ez a veszély abból ered, hogy az emberi jogi normák magas fokú absztrakciós szintje sokféle eltérő és versengő konkrét értelmezési lehetőséget nyit meg. A legalapvetőbb emberi jogokat érintő kérdésekben – mint például az abortusz, az eutanázia, a diszkrimináció tilalma, a pozitív diszkrimináció megengedettsége, az ipari fejlesztés és környezetvédelem, a nők és gyermekek jogai, a házasság és a család fogalma és védelme értelmezése kapcsán – érdekcsoportok, mozgalmak, interpretációs „szekértáborok” szerveződnek és csapnak össze. Egy-egy konkrét jogvita eldöntése során vehemens mozgalmár-jogászok hadakoznak mindkét fél oldalán, akik eltérő világnézeti fel fogásaik és értékértelmezéseik mögé nagy médiatámogatást szervezve lényegében ideológiai-politikai csatát vívnak a bírósági tárgyalóterekben is. Bármiféle ítélet is szülessen az ilyen ügyekben, az eleve elfogadhatatlan a másik tábor nézőpontjából. Az alapvető szabadságokat normatív erővel felruházó emberi jogoknak mint legáltalánosabb keretnormáknak a konkrét egyedi esetekben történő közvetlen alkalmazása azáltal, hogy az ellentétes értelmezések lehetősége, illetve a versengő értelmezések antagonizmusa folytán jogbizonytalanságot gerjeszt, lejáráthatja az egész jogrendszert, és ezen keresztül magukat az alapvető szabadságokat, az emberi jogokat is. Előadásaimban gyakran hasonlítom a jogrendszert egy piramishoz, amelynek a csúcán az „alkotmányos” normák találhatók. E legáltalánosabb és legalapvetőbb normák tartalmait külön törvények bontják ki és részletezik, konkrét alanyi jogokat biztosítva ezzel a személyek számára. E külön törvényeket ismét csak további speciális, úgynevezett végrehajtási jellegű törvények és kormányrendeletek, miniszteri és önkormányzati rendeletek konkretizálják. A szabályozási piramis maga a társadalmi viszonyok végtelen sokaságába, olyan konkrét emberi életviszonyok szövedékébe ágyazódik be, melyek mindig a hozzájuk legközelebb eső, az adott életviszonyra közvetlenül vonatkozó speciális normákkal kerülnek kapcsolatba. A konkrét életviszonyokban tehát a különös és speciális szintű szabályokat kell alkalmazni, s a magasabb szintű (generális) jogszabályhoz csak akkor kell folyamodni, ha in concreto a megoldandó esetre speciális-különös szabályt nem találunk.

Az általános normák másik funkciója, hogy a speciális szabály teljes tartalma értelmezés útján legyen megállapítható és helyesen alkalmazható. Ha ezt az elvet és hasonlatot figyelembe véve alkalmazzuk a jogot, akkor legvégső esetben folyamodhatunk a helyes jogértelmezés céljából a legabsztraktabb – így az alkotmányos alapjogi – normákhoz is, de alkalmazni akkor is a speciális normát fogjuk, az általános norma, a jogelv legfeljebb a döntés indoklásában jelenik meg. Ebben az esetben a piramis, azaz a jogrendszer szilárdan áll és stabil marad. Ha azonban az alsó és középső szinteket kihagyva a konkrét életviszonyokra közvetlenül a legabsztraktabb normákat kezdjük el alkalmazni, az nem jelentene mást, mint a jogrendszer piramisának megfordítását. Márpedig egy csúcásra állított piramis igencsak borulékony.

Az emberi jogi, alkotmányos alapjogi normáknak a jogrendszerben betöltött szerepére és közelebbről a polgári jog, még közelebbről az új Ptk. közvetítésével, az abban biztosított alanyi jogokon keresztül történő érvényesülésére vonatkozó koncepcióval^[7] tehát messzemenően egyetértek. Az igazán fontos kérdés így az marad, hogy a legabsztraktabb keretnormák, az emberi jogok, az alkotmányos jogok milyen jogszabályokban, milyen részletességgel és milyen tartalommal kerülnek kibontásra a jogalkotás felső (törvényhozási), középső (kormányrendeleti) és alsóbb (miniszteri és önkormányzati rendeleti) szintjein. Ennek a kérdésnek a megválaszolása pedig leginkább attól függ, hogy a mindenkori jogalkotást meghatározó erők milyen alapértékek mentén, milyen mértékig és milyen tartalommal „bontják ki” a jog normatív értelmét, s ezek az interpretációk milyen hatást gyakorolnak a jog mindenkori értéktartalmára. A döntő itt az, hogy ezek az interpretációk magát a jogot – éppen annak felhalmozott értéktartalma miatt –, s ezzel a jog „uralmát” vajon célnak tekintik-e, avagy pusztán eszköznek más célok, különösen saját (mindig pillanatnyi) céljaik elérése érdekében.

A JOG ÉS ALAKÍTÓ TÉNYEZŐI

Leegyszerűsített, sematikus változatban a marxizmus a jogot a burzsoázia törvényerőre emelt akaratának tekintette. Ez a felfogás a gazdasági alap és a társadalmi (ideológiai, jogi) felépítmény között egyirányú, meghatározó befolyást feltételezett a gazdasági alap oldaláról. Navratil Ákos az 1905-ben írt *A gazdasági élet és a jogi rend* című művében lényegileg elismerte a gazdasági élet meghatározó befolyását a jogra, amennyiben kijelentette, hogy „a gazdasági élet, mint tartalom, döntő mértékben befolyásolja a jogrendet, mint formát”. Indokoltan hangsúlyozta azt is, hogy „a gazdasági élet befolyásos szereplőinek mindig nagyobb hatalma van a jogot saját érdekeikhez alakítani, mint a gazdasági élet mellékszereplőinek vagy az abból kirekesztetteknek”. Ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy „a jogot több más tényező is alakítja”. A jog alakító tényezői között sorolta fel a nemzeti kultúrát, a társadalmi szokásokat, az erkölcsöt, a vallást, a gazdaságföldrajzi, természeti adottságokat. Ezen tényezők között már 1905-ben nagy hangsúlyt fektetett Navratil – a magántulajdoni alapok megőrzése mellett – a szociális igazságszágra, amely éppen a jogon keresztül képes a jövedelmek megoszlási rendjét a társadalmi igazsághoz igazítani.^[8]

A kérdés örökzöld mivoltát és mai aktualitását elég két fontos mozzanattal szemléltetni. Az egyik, hogy az állami, össznépi tulajdon, mint a szocialista gazdaság alapjogviszonya, szükségszerűen tervgazdaságot indukált, amely csak magas fokú szervezettséggel és fegyelemmel, azaz közhatalmi kényszerítő eszközökkel volt működtethető. Ebben a rendszerben a munkavállalók státusát Liska Tibor

[7] Vö. Az új Polgári Törvénykönyv koncepciója. A/III. rész.; Lábady Tamás: Alkotmányjogi hatások a készülő Ptk. szabályaira. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2002/L, 13–19. o.

[8] Navratil Ákos: *A gazdasági élet és a jogi rend*. Budapest, 1905, Pallas Rt. Nyomdája, 17–22. o.

„állami bérrabszolgáságnak” nevezte.^[9] Az elnevezés azért volt találó, mert az állam mint tulajdonos eszményi ösztötkésként viselkedhetett, azaz ugyanúgy minimumra szorította a munkabért, mintha tőkés lett volna, és az elsajátított érték-többletet – éppúgy, mint a magántőke-tulajdonosok – saját céljaira önkényesen felhasználhatta.

Hasonlóan értékelte ezt a strukturális jelenséget Bibó István is *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nevezetes tanulmányában, és egyedül lehetséges megoldásként ezért szorgalmazta a munkás öngazgatás bevezetését.^[10]

De vajon előrelépésként értékelné-e Navratil, Liska és Bibó azt a fejlődést, melynek eredményeként a társadalom munkavállalóinak jelentős hányada állami bérrabszolgából „multinacionális bérrabszolgává” válik?^[11] Márpedig a tőke szabad áramlása, a magántulajdon és a vállalkozás szabadsága feltételeinek a biztosítása, a külföldi tőkés beruházások és befektetések élénkítése és ösztönzése tipikusan olyan kedvezmények, mentességek adásával lehetséges, amelyek más alapjogok és mások azonos alapjogai rovására mennek. Ha a magántulajdon szabadságát a legnagyobb súlyt kitevő tőketulajdon szabadságára szűkítjük, annak három legfontosabb korlátja a fogyasztóvédelem, a munkás- és munkavédelem, valamint a környezetvédelem. Nyilvánvaló, hogy a tőke „szabadon” elsősorban oda áramlik, ahol a legkevesebb korlát és teher nehezedik rá a fogyasztóvédelem, a munkás- és munkavédelem, továbbá a környezetvédelem terén. Megfordítva mindezt, az az ország, amelyik saját állampolgárait mint fogyasztókat és mint munkavállalókat kevésbé védi, továbbá kiárusítja környezeti értékeit is, tényleges versenyelőnyhöz jut azokkal szemben, akik szigorúbb korlátokat, feltételeket szabnak.

A gazdasághoz hasonló súllyal említhetjük jogot alakító tényezőként a személyi viszonyok terén érvényesülő nemzeti tradíciókat, vallási, erkölcsi normákat is. Azokban az országokban, sőt földrésznyi civilizációkban, ahol a családi közösségnek, a nemzetségnek, a törzsnek ma is társadalomszervező ereje van, az individuális szabadságjogoknak nehéz érvényt szerezni. Elegendő itt az iszlám világ és a nyugati civilizáció háborúba torkolló politikai-vallási konfliktusaira utalni. A vagyoni és a személyi viszonyokat összekapcsolva, a tulajdont és a személyt egzisztenciális kölcsönhatásukban szemlélve, hasonló kérdéseket vetnek fel az ázsiai világvallások, különösen a buddhizmus. A buddhista közgazdaságtan egészen más értékek alapján fejt ki nézeteit, mint libertáriánus nyugati társa. Az ún. öko-közgazdaságtan és ökofilozófia egyre többet merít a buddhizmusból.^[12]

Erich Fromm könyve pedig már a mű címének két szavába sűrítve megjelenti ezt a különbözőséget: *Birtokolni vagy létezni?*^[13] Míg a nyugati civilizáció a birtoklás örömeire, élvezetére és egyre nagyobb mértékére, a javak pazarló fo-

[9] Liska Tibor: A munkapiaci reform vállalkozói koncepciójának kiterjesztési lehetőségei a keleti átalakulásban. Valóság 1990/11. 7. o.

[10] Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 3. kötet. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó, 66–69. o.

[11] Erről lásd bővebben David C. Korten: *Tőkés társaságok viláгурalma*. Budapest, 1996, Kapu Kiadó.

[12] Ernst Schumacher: *A kicsi szép*. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, különösen 53–63. o.

[13] Erich Fromm: *Birtokolni vagy létezni?* Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó, különösen 73–84. o.

gyasztására alapozódik, addig számos nagy ázsiai civilizációban (talán még) a létezés pusztja öröme, mondhatni „csodája” áll az első helyen. Az emberi jogok globális értelemben vett elterjedésének és egységesedésének tehát ilyen struktúrák állják az útját, s az alternatíva a következőképpen fogalmazható meg: emberi jogi gyarmatosítás vagy kölcsönhatás az egyenértékűség alapján? Ez a nagy kérdés, ennek megválaszolásától függ az emberi jogok világméretű érvényesülése, az egységesedés mértéke és mikéntje. A globalizálódó világban azonban ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása elől a nyugati civilizáció, így az Európai Unió és azon belül Magyarország sem térhet ki. A fenntartható fejlődés követelménye, az élővilág élethez való joga, az élethez való jog mindenek fölött valósága belülről is új kihívások elé állítja ezt a civilizációt és alapintézményét, a magántulajdont, valamint az arra épülő piacgazdaságot is. A 21. század emberének – saját egészsége, a jövő generációk választási szabadsága, avagy drámaian fogalmazva: saját életben maradása érdekében – szükségszerűen új értékrendekre kell áttérnie és új társadalmiszervező erőket kell mozgásba hoznia.^[14]

A JOG HATÁSA: A „KÜLSŐ” ÉS A „BELSŐ” RANGSOR VITÁJA

A jog külső és belső hatása közötti különbségtételről néhai professzorom Eörsi Gyula előadásában hallottam először. A különbségtétel kiindulópontja a kártérítési felelősség reparatív és preventív funkciója közötti megkülönböztetés. Amíg a reparáció a külvilágban bekövetkezett nem kívánt változást, a károkozást állítja helyre kiszámíthatóan és tapasztalhatóan, addig a preventív, azaz megelőző, nevelő hatás elérése a károkozó (a vétkes) ember szubjektumában eshetőleges és kétes kimenetelű. A kérdés tovább szélesíthető a vétkeségi alapú és a nevelés célzatát feladni látszó objektív alapú kártérítési felelősség megkülönböztetésére, majd tovább absztrahálható a polgári jog egészében az objektív alapú és a szubjektív alapú szankciók közötti különbségtételre. Legáltalánosabb értelemben természetesen beszélhetünk maguknak a jogi normáknak a külső és belső hatása közötti különbségtételről is.^[15] A jog a társadalmi viszonyok ésszerű, azaz egyértelmű, kiszámítható és biztonságos elrendezésére törekszik, s ugyancsak ésszerű, azaz reciprok módon – ellentételezéseként mint egy cserében – önkéntes jogkövetést vár el a norma minden címzettjétől. Ezzel valójában a jog, minden eshetőlegesség és kétes kimenetel ellenére, soha nem adja és nem is adhatja fel a belső hatás elérésének a célzatát. A belső hatás elérésének esetleges kudarca nem a belső hatás célzatának feladására kell, hogy ösztönözze a normaalkotót, hanem éppen ellenkezőleg arra, hogy többet tegyen e célzat megvalósítása érdekében. Az igazán nehéz, vagy inkább végső kérdés a belső hatás tekintetében nem a „lenni

[14] Vö. László Ervin. *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek*. Budapest, 1998, Új Paradigma Kiadó, 125–128., 148–154. o.; Kondorosi Ferenc: A fenntartható fejlődés és a globalizáció kihívásai az emberi jogok szempontjából. In *Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam*. 54–73. o.

[15] Vö. Eörsi Gyula: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó, 35–38. o.

vagy nem lenni”, hanem az, hogy egy jogi normának mikor van arra esélye, hogy a társadalom tagjainak túlnyomó többségében belátáson alapuló elfogadottságot és ennek eredményeként önkéntes követést érjen el. E végső kérdésre a következő válasz adható: ilyen esély csak a jogi norma igazságosságán és erkölcsi tartalmán, vagyis etikus jellegén alapulhat. A válasz mindkét fele szorosan kapcsolódik az emberi jogok problémájához. A jog „emberi jogiasítását” fejlődéstörténeti szempontból úgy foghatjuk fel, mint egy évszázadok óta tartó folyamat jelenlegi fázisát, amelyben új fejlődési szinten összegződnek a jog igazságossá tételére, humanizálására, szocializálására és etizálására irányuló törekvések. Ezért nem véletlen, hogy az emberi jogokat világszerte, így nálunk is egyre többen, „morális jogoknak” tekintik.^[16]

Az erkölcs és a jog viszonyának könyvtárnyi, sőt több könyvtárnyi irodalma van. A mértékadó szakirodalmi álláspontokban e viszonyt kétféle egymással szögesen ellentétes értelmezése és értékelése kristályosodott ki. Az egyik szerint, ha egy magatartás erkölcstelen, az nem lehet jogos. Ez a felfogás, amely lényegét tekintve (Papinianus óta) a *contra bonos mores* elv jogiasításán alapul, összekapcsolja a jogi és erkölcsi normarendszert, s kölcsönhatásukat egymásra épülésükön keresztül értelmezi. A másik felfogás szerint attól, hogy egy adott magatartás erkölcstelen, még lehet jogszerű, azaz jogos. Ez a ma inkább divatos jogpozitivisták és libertariánusok felfogása, amelyből nyilvánvalóan következik az is, hogy a jogot a külső hatásra redukálják, és a belső hatás szempontjával – tekintettel annak bizonytalan voltára, sőt az individuuum autonómiájára, az önrendelkezés szabadságára – nem foglalkoznak. Bíró György kollegámmal írt *Általános tanok* című tankönyvünkben a tisztesség alapelvéről szólva mi az előbbi felfogást képviseljük. Igaz ugyanis egyfelől, hogy a jogi norma mindenkire egységesen kötelező és akár közhatalmi kényszerrel is kikényszeríthető, másfelől az is igaz, hogy az erkölcsi normarendszer differenciáltabb, sokszínűbb, változatosabb és ebből fakadóan nem mindenkire egyformán és egyaránt kötelező, továbbá, hogy közhatalmi kényszerrel direkt módon nem kikényszeríthető. Nem igaz viszont, hogy az erkölcsi normák sokfélesége miatt, valamint közvetlen kikényszeríthetőségük hiányában ne volna szükség erkölcsi normákra, és hogy azok közvetett kikényszerítése ne történhetne meg. Bár a szocializmus négy évtizede alatt az egyeduralkodó ideológiának „köszönhetően” a polgári, vallási, filozófiai és egyéb erkölcsi normák – úgy is mint jogalakító tényezők – veszítettek hatékonyságukból, ám érvényességük továbbra is vitathatatlan. Ezt igazolja az a körülmény, hogy egy-egy kiélezett kérdésben, például a „spontán privatizációval” kapcsolatban, a közvélemény-kutatások tanúsága szerint a társadalom erkölcsi értékítélete ma még helyesen működik. Sokak életében tapasztaljuk ma is, hogy az erkölcsi normák belső hatásmechanizmusa, a belső korlátok, gátak, visszatartó erők, motívumok erősebben hatnak, mint a külső kényszerként, elvontan létező, mindenkire egyaránt kötelező jogi előírások. Ugyanakkor az erkölcsi normák

[16] Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest, 2003, Stencil Kiadó, 71-72. o.; Földesi Tamás: Gondolatok az emberi jogok moralitásáról, avagy az emberi jogok és az erkölcs viszonyáról. *Acta Facultatis, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar*, 2003. Tomus XL. 109-144. o.

differenciáltsága sem mehet el addig, hogy minden egyes egyén saját „személyes erkölccsel vagy erkölcsnélküliséggel” rendelkezzen. Ez ugyanolyan képtelenség volna, mintha azt feltételeznénk, hogy a jogrend tekintetében minden egyes ember „öntörvényű” lehet. Az olyan társadalom, amelyben „közerkölcs” helyett kizárólag individuális erkölcsök léteznek, valójában – az egymást kölcsönösen kioltó egyéni erkölcsök miatt – egy erkölcs nélküli, „szétbomló” társadalom volna.

Ebből az alapállásból kiindulva hangsúlyoztuk idézett könyvünkben, hogy a jog nem az erkölcs fölött létezik, szelektálva és szabályozva az erkölcs által is fontosabbnak ítélt életviszonyokat, hanem az erkölcsbe beágyazva, s az erkölcsi normák által is helyeselt vagy elítélt, elutasított magatartásokra reagál a maga eszközeivel.^[17] Ezzel a jog mintegy hozzáadja az erkölcsi normákhoz a maga közhatalmi eszköztárát, az erkölcsileg is helyeselt magatartások esetében ösztönző, jutalmazó szabályokat használ, az erkölcsileg elítélt, megvetett, elutasított magatartásokra pedig tiltó normákkal, szankciókkal próbál meg hatni. A pozitívan vagy negatívan értékelt magatartások esetében tehát a kívánatos joghatások és a jogi szankciók nevelő, azaz belső hatása ugyanabban a mezőben, az emberi szubjektumban próbál meg érvényesülni, mint az erkölcsi normák belső ösztönző vagy visszatartó, fékező ereje. A külső és a belső hatás rangsorvitája tehát ebben az értelemben felesleges, mert más-más minőségről, más-más hatásmechanizmusról és eszköztárról van szó. Mennyiségi értelemben az egyes emberek életviszonyaiban sokkal nagyobb tömegben kell, hogy működjön és hasson az erkölcs és annak belső szabályozó mechanizmusa. A társadalom és a jogalkotó hatalom által szelektált életviszonyok körében azonban éppen ezt a belső szabályozó mechanizmust – működési hiányosságai esetén vagy hatásának felerősítése céljából – ki kell egészítenie a jog szankcionáló, azaz az állam jogi hatalmával, amely „hozzáadott jogként” külső kényszerítő hatást gyakorol az emberi magatartásokra. A belső és külső szabályozó mechanizmusoknak e szerkezeti összefüggése és tényleges kölcsönhatása érvényes és igaz a jog „emberi jogiasításának” esetére – sőt annak ellenére – is! A jog ugyanis újabb és újabb emberi jogok, „morális jogok” sokaságát nevesítve sem válthatja fel, szoríthatja ki az erkölcsi normarendszert, nem rombolhatja szét saját szilárd talapzatát, legalábbis az összeomlás vagy a széthullás veszélye nélkül nem.

AZ IMPERATÍV ÉS ATTRIBUTÍV SZABÁLYOZÁS KOMPLEXITÁSA

Nem közömbös azonban, hogy az erkölcsi normarendhez „hozzáadott jog” milyen természetű. Hagyományosan különbséget teszünk a közjogi és magánjogi normarend között. Amíg a közjog tipikusan imperatív, azaz parancsoló, további bontásban kötelezettséget megállapító vagy tiltó normákkal operál, addig a magánjogi szabályozás attributív, azaz jogosító, alanyi jogosultságokat

[17] Bíró György – Lenkovich Barnabás: i. m. 82–83. o. Ehhez előzményként lásd Trócsányi József: *Erkölcstelen ügyletek*. Budapest, 1903, Grill Kiadó.

biztosító jellegű. A különbséget leegyszerűsítve tehát, amíg a közjogban az egyesek akaratától függetlenül beálló pozitív vagy negatív kötelezettségek előírása a jellemző, addig a magánjogi normák meghagyják a jogosult magánautonómiáját, döntési szabadságát: a jogosult élhet alanyi jogaival, vagy gyakorolja azokat, vagy nem. Ha pedig megsértették valamely alanyi jogát, akkor is maga dönti el, ezzel kapcsolatban érvényesít-e jogi igényt, vagy sem. Ugyanakkor anélkül, hogy itt és most kifejténénk a közjog és a magánjog elhatárolásának problémáját, hogy érvelnénk a megkülönböztetés szükségessége és hasznossága mellett, fel kell hívunk a figyelmet a modern társadalmak egyik jellegzetességére: a 20. században a jogrendszer komplexitásának növekedésével elkerülhetetlenné vált a közjog és a magánjog érintkezése, egyre szélesebb körben jellemző a két normatípus átfedése.^[18] Napjainkban tovább erősíti ezt a folyamatot az uniós jogi szabályozás, amely természeténél fogva inkább közjogi jellegű, s amelynek okai a tagállamok kettős elkötelezettségében rejlenek. Az uniós tagállamok kötelesek megfelelni az uniós rendeleteinek és irányelveinek, azaz kötelesek a belső jogukon keresztül érvényt szerezni azoknak. Ez szükségessé teszi a tagállamok saját jogrendszerének az újraalkotását és az új szabályozás gyakorlati alkalmazását. E kettős, egyfelől az uniós intézményrendszere, másfelől az egyes állampolgárok részéről megfogalmazott elvárás arra ösztönzi a tagállamokat, hogy a hatékonyabb eszközt, tehát a közjogi szabályozást alkalmazzák. Ezért az európai integráció „közjogiasító” törekvései és kényszerei erőteljesen hatnak a klasszikus magánjogi szabadságokra, tehát a személyes önrendelkezés, a tulajdon, a vállalkozás és a szerződés szabadságára, talán erőteljesebben is, mint a magánjog „emberi jogiasítása”. Mi magyarok azonban, mint volt „szocialista” ország, a többi kelet-európai országgal egyetemben már megtapasztaltuk ezt a fajta kényszert, amikor a szocialista pártállam a szocialista közjog politikai-ideológiai instrumentalizálásával „közjogiasította” a magánjogot. Magától értetődő, hogy a több közjog mindig kevesebb magánjoggal és ebből következően kevesebb magánautonómiával jár együtt. Történelmi tapasztalataink alapján már nem pusztán csak sejthetjük, de tudjuk is, hogy a szabadságra vágyó és megszerzett szabadságaihoz ragaszkodó társadalom hosszú távon nem tűri az állam intenzív közjogi benyomulását a magánjogi életviszonyokba, az állampolgárok privát szférájába. Pusztán e tapasztalati ténynek elegendőnek kell lennie azon állítás igazolásához, hogy a közjog és magánjog megkülönböztetése és világos elhatárolása, a magánjog rehabilitációja, értékrendjének, szemléletmódjának, jellegének, szabályozási módszereinek, alapvető elveinek a megőrzése, érvényben tartása változatlan (nem pusztán kodifikációs!) feladat az elméleti és gyakorlati jogászok számára nemzeti és uniós szinten egyaránt. Ez a megőrzés azonban nem jelentheti a kommunista ideológiában és az általa befolyásolt jogtudományban gyakran hangoztatott „megszüntetve megőrzést”, mivel a szabadságot és annak egyes, magánjogi alanyi jogként meggyökeresedett elemeit nem lehet a közjog nézőpontjából átértelmezni és közjogi kötelezettségként érvényre juttatni. A közjog és a magánjog sajátos intézményrendszereinek tiszteletben

[18] Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog I.* Budapest, 1941, Grill Kiadó, 10–20. o.

tartásával, az alkotmányozás és a polgári jogi kodifikálás között a rendeltetés, a funkció, a szabályozási tárgykörök és módszerek elhatárolásával, a két szabályozási típus közötti világos munkamegosztással is meg lehet valósítani ugyanazt a célt és értékrendet, sőt a jog csak ezen az úton szolgálhatja igazán az európai integráció új követelményrendszerének érvényesülését. Vagy egyszerűbben fogalmazva: nem kell az Alkotmányban a magánjogot „kodifikálni”, de nem kell az új Polgári Törvénykönyvben sem „alkotmányozni”.

AZ EMBERI JOGOK ÉS „A HUSZONKETTES CSAPDÁJA”

Miután az alapvető szabadságokat és az emberi jogokat alkotmányos alapjogokként ismerjük el, nyilvánvalónak tűnik, hogy ezek a közjog szerves részét alkotják. Ha mindehhez hozzáadjuk a Kis János és Földesi Tamás által egybehangzóan megfogalmazott állítást, mely szerint^[19] az emberi jogok „morális jogok”, akkor szembe kell néznünk azzal a paradoxonnal, amit az emberi jogok „huszonkettes csapdájának” tekintek. A tipikusan imperatív jelleggel konstituált közjogi jogviszonyban – amelyben az alanyok kapcsolatát alá-fölé rendeltségi viszonyként, tehát hierarchikusan szabályozzák – hagyományosan az állam volt a jogosult és a polgár a kötelezett. Az emberi jogokat azonban a polgár jogosultságaiként fogják fel, mely jogosultságok kötelezettje az állam. Ily módon a jogviszony vertikális viszony marad ugyan, de a „fölérendelt” pozíciót már a polgár foglalja el, akinek az állam az alárendeltjévé válik: az állam köteles már nem csupán megvédeni és tiszteletben tartani, de egyre kiterjedtebb körben biztosítani is a polgár jogait.

Ezt az évszázados beidegződéshez képest abszurdnak is nevezhető „fordulatot” tovább bonyolítja az emberi jogok morális tartalmának az értelmezése. Miközben a morálról tudjuk, hogy érvényességének a belső hatás az igazi területe, a morális jogként felfogott emberi jogokat a jog külső hatásmechanizmusán, a közhatalmi kényszeren keresztül akarják érvényesíteni. Mindazok a morális jogok, alapvető elvek és értékek, amelyeket a 20. századi totalitárius diktatúrák „átideologizált” pozitív joga eltüntetett vagy háttérbe szorított, most felértékelődnek és emberi jogokként átkerülnek a közjogba. Érvényesítésük pedig nem eshetőlegesen és kétes végkifejletben, a belső hatásra bízva történik, hanem a közjogra jellemző külső közhatalmi kényszer útján, azaz lényegében „parancsra”. Minél több tehát egy alkotmányban, illetve egy jogrendszerben a magas szinten absztrahált emberi jog, és minél több az ezeket közjogi eszközökkel részletező, kibontó közjogi szabály, annál több az imperatív parancs és az állami kényszer, a „jogvédelmi” hatóság és a büntetőszankció, aminek következtében annál szűkebb körre szorul vissza a magánautonómia és annál kevesebb a polgárok szabadsága. Rádásul – és ez még inkább abszurd – az emberi jogok „érvényesítésére” nemcsak a jogsértő másik polgár, hanem a jogsértő állam is perrel kényszeríthető, megsértésükért kártérítésre kötelezhető, ami különösen a materiális, költségvetési vonzatú

[19] Vö. Kis János: i. m.; Földesi Tamás: i. m.

úgynevezett „harmadik generációs” – oktatási, egészségügyi, szociális, esélyegyenlőségi – jogok körében akár „lehetetlen szolgáltatásra” kötelezést is jelenthet. A lehetetlenség oka tipikusan a nemzetgazdaság alacsony teljesítőképessége, de ok lehet a világgazdasági recesszió vagy a költségvetési prioritások felpertesétől eltérő rangsora is. Tágabb összefüggésben okként merül fel a népesség fogyása, elöregedése, ebből adódóan az aktív korosztályok közteherviselési (szolidaritási), azaz teljesítési képességének és hajlandóságának csökkenése, s ennek következtében az állami gondoskodás, a redisztribúciós lehetőségek beszűkülése. A helyzet abszurditását fokozza, hogy az államot elmarasztaló ítélet és szankció közvetve az egész társadalmat sújtja, s olybá tűnik, mintha az saját felróható magatartása, önhibája miatt önmagát perelte volna. További, már jelenkori, de még inkább jövőbeni sajátosság, hogy a megszokott jogosultságok beszűkülését egyre inkább a fenntartható fejlődés kényszereiből adódó ipari termelési és fogyasztási redukció váltja majd ki. Ezen túlmenően a perléssel való „kényszerítés” a hatalmi ágak közötti egyensúly felbomlásának, a törvényhozás és a kormányzat feletti bírói túlhatalom kialakulásának veszélyét is felidézheti, ha hiányoznak a politikai, azaz demokratikus kontroll megfelelő, intézményes mechanizmusai. E többszörös csapdahelyzetet az erkölcs és a jog viszonyára vetítve mondhatjuk, hogy ezáltal az a látszat keletkezik, mintha a jog mögött ténylegesen egyre több erkölcs állna, mintha az erkölcsi magatartás-szabályozás befolyása megnőtt volna. Valójában nem ez a helyzet. E súlyos csapdahelyzet lényegében az erkölcs visszaszorulásának, az emberi tisztesség hanyatlásának a tünete. Az ilyen helyzetek csak akkor oldhatók fel és kerülhetők el, ha nagyfokú óvatossággal és szakmai precizitással mindig szem előtt tartjuk a közjog és a magánjog lényegbeli különbözőségét, sőt mind a közjog, mind a magánjog területén a jog és az erkölcs különbözőségéből, s ugyanakkor elválaszthatatlanságából, eltérő hatásmechanizmusaik kölcsönhatásából indulunk ki. A jog és erkölcs végső – egy „jobb” ember és „emberibb” társadalom kialakítására irányuló – céljainak lényegi azonosságát csak így érthetjük meg. Ezt a célt egymás nélkül (pláne egymás rovására!) egyik normarendszer sem képes elérni.

A „jobb” ember kialakításában minden egyes ember – mint morális lény – elsősorban önmaga „mérnöke” kell legyen, aki folyton fejleszt, tökéletesíti, jobbá teszi önmagát, és sohasem feledkezik meg arról, hogy minden jogosultságának nélkülözhetetlen előfeltétele és forrása az önmagával és a társalommal szembeni – emberi és állampolgári – kötelezettségeinek a teljesítése. Ezáltal teszi, teheti a legtöbbet az őt és vele együtt mindenki mást is megillető emberi jogok, mint morális jogok tényleges érvényesüléséért és egyúttal a demokratikus jogállam kereteiben működő társadalom „emberibbé” válásáért is.

IRODALOM

- Bándi Gyula: Fenntartható fejlődés és környezethez való jog. In *Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam*. Budapest, 2005, Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, 100–127. o.
- Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 3. kötet. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó.
- Bíró György – Lenkovics Barnabás: *Általános tanok*. Miskolc, 2002, Novotni Kiadó.
- Eörsi Gyula: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó.
- Földesi Tamás: Gondolatok az emberi jogok moralitásáról, avagy az emberi jogok és az erkölcs viszonyáról. *Acta Facultatis*, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2003. Tomus XL. 109–144. o.
- Fromm, Erich: *Birtokolni vagy létezni?* Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
- Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest, 2003, Stencil Kiadó.
- Kondorosi Ferenc: A fenntartható fejlődés és a globalizáció kihívásai az emberi jogok szempontjából. In *Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam*. Budapest, 2005, Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány, 54–73. o.
- Korten, David C.: *Tőkés társaságok világhuralma*. Budapest, 1996, Kapu Kiadó.
- Lábady Tamás: Alkotmányjogi hatások a készülő Ptk. szabályaira. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2002/2.
- László Ervin: *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek*. Budapest, 1998, Új Paradigma Kiadó.
- Liska Tibor: A munkapiaci reform vállalkozói koncepciójának kiterjesztési lehetőségei a keleti átalakulásban. *Valóság*, 1990/11, 7. o.
- Lisszaboni Szerződés, 2007:CLXVIII. tv.
- Meszlényi Artúr: *A polgári törvénykönyv szocializálása*. Budapest, 1917, „Jogállam” Könyvtára.
- Navratil Ákos: *A gazdasági élet és a jogi rend*. Budapest, 1905, Pallas Rt. Nyomdája.
- Petrétei József: Fenntartható jogállam. In: *Fenntartható fejlődés – fenntartható jogállam*. Budapest, 2005, Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány kiadványa, 10–29. o.
- Ernst Schumacher: *A kicsi szép*. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Székely László: Meszlényi szociális magánjoga. *Jogállam*, 1996/1–2. 100–124. o.
- Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog I*. Budapest, 1941, Grill Kiadó.
- Trócsányi József: *Erkölcstelen ügyletek*. Budapest, 1903, Grill Kiadó.
- Az új Polgári Törvénykönyv koncepciója*. 1003/2003. (I. 25.) Korm.hat. Magyar Közlöny, 2003/8.
- Vékás Lajos: Indító tézisek a polgári jog átfogó reformjához. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 1999/2. 3–6. o.
- Zlinszky János: *Az Alkotmány értéktartalma és a mai politika*. Budapest, 2005, Szent István Társulat.